

ДАНИ ПИСЬМОВИХ ТА НУМІЗМАТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ ПРО МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ В ПЕРІОД ПІЗНЬОЇ АНТИЧНОСТІ (III–V ст. н.е.)

Останні сторіччя стародавньої історії стали серйозним випробуванням для країн та народів середньоазіатського регіону. Загальнополітична та соціально-економічна криза античних інституцій на тлі ескалації іранської (сасанідської) загарбницької політики щодо Середньої Азії призвела до дезінтеграції та суттєвих змін у її зовнішньополітичному становищі.

Середня Азія в кушанські часи відігравала роль політичного ядра потужної імперії, яка включала величезні території, зокрема Трансоксіану, Східний Туркестан, Пенджаб, Кашмір, індійські області до плато Декан на півдні та Магадхи і низов'їв Гангу на сході. Такому поширенню Кушанського царства сприяла його синкретична внутрішня політика, яка вдало поєднувала буддистські релігійно-ідеологічні доктрини з оптимізованим до потреб I–III ст. н.е. античним соціально-економічним укладом. Іншим фактором, який немало сприяв піднесенню кушанів, стали їхні добросусідські відносини з іншою регіональною наддержавою – Парфянським царством. Це досить нетипово для того історичного періоду, але справді протягом більше ніж двохсотрічного співіснування двох величезних імперій у Середній і ширше – Центральній Азії між ними не було зафіксовано серйозних конфліктів, принаймні джерела не розповідають нам про них.

Причиною всіх подальших кушанських невдач стала радикальна зміна зовнішньополітичної обстановки на західних кордонах їхньої держави, насамперед в Ірані. Прихід до влади в цій країні нової династії Сасанідів докорінно змінив іранську середньоазіатську політику. Замість політики добросусідства, що панувала у відносинах Кушанського та Пар-

фянського царств, настала пора жорсткого збройного протистояння, яке закінчилося не на кушанську користь.

Для відтворення хронології переможного наступу іранців на кушанів у нас є декілька письмових джерел, які відображають ці події, хоча й у дещо спотвореному вигляді.

Таким джерелом, наприклад, є свідчення арабського історика ат-Табарі. Повідомляючи про завоювання засновника сасанідського царства – Арташира I, він приписує йому походи у Хорезм і Балх – “до віддалених кордонів Хорасану”, в результаті чого начебто після повернення Арташира в Парс “прийшли до нього послы царя кушанів, царя Турана і Маркурана з висловленням покірності” [Луконин 1969, 22–23]. Повідомлення це з часів Т. Ньольдеке вважалося свідченням підкорення Арташиру I, хоча б і тимчасового, кушанської держави та її середньоазіатських земель [Noldeke 1879, 17–18]. З другого боку, неодноразово висловлювалися серйозні сумніви щодо достовірності повідомлень ат-Табарі. Більше того, після ґрунтовного аналізу всіх даних про хід завоювань Сасанідів на Сході, зробленого В.Г. Луконіним, можна впевнено сказати, що повідомлення ат-Табарі ґрунтується більше на традиційному пізньосасанідському трактуванні ранньої історії сасанідської держави, аніж на якомусь джерелі, яке містить опис фактичних подій другої чверті III ст. н.е. [Луконин 1969, 20–44].

Так само не викликають стовідсоткової довіри повідомлення про сасанідо-кушанські конфлікти III ст. стародавнього вірменського історика Мойсея Хоренського, який, у свою чергу, посилається на автора IV ст. Агафангела. Розповідаючи про боротьбу вірменського царя Хосрова

Аршакіда з іранським царем Арташиром I Папаканом та його спадкоємцем Шапуром I, Мойсей Хоренський повідомляє, що Хосров став організатором цілої антисасанідської коаліції, до якої увійшов і цар кушанів Вехсаджан (Васудева). Щоправда, незважаючи на більш ніж солідний склад учасників – Вірменія, Кушанське царство, “скіфи із-за Кавказу”, Рим і знатний перський рід Каренів, – ця коаліція швидко розпалася. Причому рід Каренів був перебитий Арташиром, римляни відступили, а скіфи і кушани відкликали свої загони з Ірану після двох років (227–229 рр.) безуспішної війни [Мойсей Хоренський 1893, 118]. Син (або навіть декілька) останнього царствующого представника поваленої династії парфянських Аршакідів – Артабана V втік до своїх кушанських союзників.

Справу Арташира довершив іранський шах Шапур I (241–272 рр.). Завжди звитяжний і на заході, і на сході, на відзначення своїх військових успіхів він встановив у Нахши-Рустамі у 262 р. меморіальну “Кабу Зороастра”. У написі, зробленому на цьому своєрідному монументі трьома мовами, окрім здобутків царя, переліку його придворних і т.ін., згадуються завойовані ним країни і народи. Серед переможених країн, таких, що сплачують данину, значаться “Хіндустан, Кушаншахр (Кушанія) до Пешавара і далі до Кеша, Согду і Чачських гір” [Frue 1984, 371–377].

Про підлегле становище кушанських царів стосовно сасанідського Ірану свідчать і деякі інші монументальні пехлевійські пам’ятки. Мова, зокрема, йде про напис Нарсе (межа III та IV ст.) на кам’яних плитах у Пайкулі. Він розповідає про боротьбу цього царя за владу, і в ній згадуються залежні середньоазіатські правителі. Крім царських, мають значення і написи верховного мага Картіра (III ст.). Написи цього могутнього жерця у Нахши-Рустамі і Сармешхеді, розповідаючи про заходи зі зміцнення зороастрійської релігії, знову нагадують підкорені кушанські області. Невеликі середньоперські написи були знайдені також у Мерві і Термезі (Каратепе), їхнє головне значення полягає навіть не у змісті, а в самому факті появи в цих краях.

Остаточний крах Кушанського царства, захоплення іранцями його серця – Бактрії (Тохаристану) й утворення на завойованих землях своєрідного сасанідського на-

місництва відбулися у наступному IV ст. н.е. Вірменські джерела згадують про всі ці події, але в той же час вносять і певну плутанину. Так, згідно з повідомленням давньовірменського історика Фавста Бузанда, у 367 р. “припинилися бойові дії персів проти вірмен, оскільки цар кушанів Аршакідської династії, який сидів у Балху, затіяв війну з перським царем Шапухом (тобто Шапуром II) із Сасанідської династії” [История Бузанда 1953, 158]. Фавст Бузанд приписує перемогу в цій війні кушанам, але слід зауважити, що в його “Історії Вірменії” перси завжди зазнають поразки і при цьому “знищуються майже усі” [Лукоцин 1969, 43]. Враховуючи те, що наступні роки Шапур II провів у нових походах до Вірменії, Іберії та Месопотамії, втрати іранців в Середній Азії явно були не такі вже й великі.

Аналогічним чином, в абсолютно катастрофічному для іранців дусі описуються події, що відбувалися на вірменському театрі бойових дій. Якщо вірити Мовсесу Хоренаци, то вірменський цар Тіридат III захопив у персів “семистінні Екбатани” (столицю стародавньої Мідії, культове місто іранської історії), здобув масу перемог у Персії та Ассирії (Адіабані), а потім просунувся “далі Ктезіфона”. За твердженням вірменського історика, лише завдяки воєнним успіхам царя Тіридата візантійський імператор Костянтин Великий зміг примусити Шапура II укласти вигідний мир. За свідченнями все того ж Фавста Бузанда, нова й остання війна Шапура II з “великим царем кушанів, котрий був Аршакуні (тобто Аршакідом) і сидів у місті Балху” припадає на 374–375 рр. [История Бузанда 1953, 183]. Саме цей конфлікт з персами і поклав кінець незалежному існуванню кушанської держави.

Своєрідним феноменом і одночасно свідченням перських перемог у боротьбі з кушанами є так звані кушано-сасанідські монетні серії, відомі з кінця XIX ст. Титули правителів, які випускали ці монети, вказані в їхніх легендах, складених середньоперською та бактрійською мовами: “цар кушан”, “великий цар кушанів” або ж навіть “великий цар царів кушанів”. Чеканилися ці монети або за зразком сасанідських монет (“сасанідо-кушанські” серії), або по типу монет кушанських царів (“кушано-сасанідські” серії). Велика кількість мід-

них і золотих монет цих правителів у музейних зібраннях і у знахідках з розкопок в Афганістані та на півдні Середньої Азії свідчить про існування своєрідного кушано-сасанідського намісництва, яке отримало, на відміну від інших іранських місцевих “володінь”, право чеканки золотих монет. На чолі цього намісництва – чи то наслідуючи бактрійську сагратію Ахеменідів, чи то з огляду на велику політичну значущість здолання Сасанідами Кушанського царства – стояли найближчі родичі іранського шахиншаха, включаючи спадкоємців престолу.

Проведені Е. Херцфельдом, А. Біваром, Р. Гьоблем, Д. Кріббом, В.Г. Луконіним поглиблені дослідження кушано-сасанідських монет виявили, зокрема, імена правителів, що їх випускали: Шапур, Арташир, Пероз, Хормізд, Варахран. Проте послідовність серій монет перелічених сасанідських “кушаншахів” і датування їх різними дослідниками виявилися вельми різними. А. Бівар, зокрема, відносить випуски цих монет до періоду від середини III по кінець IV ст., а В.Г. Луконін – із 60-х років IV по 30-ті роки V ст. [Bivar 1979, 317–332; Луконин 1969, 39–41]. Проти кожного з цих міркувань можна заперечити.

Так, гіпотезі А. Бівара суперечать дані про збереження Кушанським царством достатньої політичної сили і незалежності у другій половині III ст. Адже, за даними римських джерел, кушанські (римляни продовжують називати їх бактрійськими) послали у 274 р. беруть участь у триумфі римського імператора Авреліана, який святкував свою перемогу над царицею Пальміри – Зенобією. Відомо, що під час повстання Хормізда – сина сасанідського царя Бахрама II (276–293 рр.) – кушани активно втручалися у внутрішні справи грізної іранської держави, надаючи допомогу повсталім [Гусаков 2009].

У схемі В.Г. Луконіна викликає сумнів віднесення до V ст. монет кушано-сасанідських царів з іменем Варахрана (за В.Г. Луконіним – Варахран II) і Пероза. Так чи інакше, В.Г. Луконін (так само, як і Р. Гьобль) відносить виникнення кушано-сасанідського володіння до пізніх часів царювання Шапура II, а А. Бівар і Дж. Крібб вважають, що воно існувало раніше [Gobl 1984, 79–86; Crabb 1990].

Саме з фатальною для кушанів війною 374–375 рр. В.Г. Луконін пов’язує випуск мідних монет Шапура із середньоперською та бактрійською легендами, чеканими, скоріше за все, у Мерві, головному іранському форпості на сході. До цього ж часу відносить дослідник і початок чеканки кушано-сасанідських монет взагалі, а також утворення згаданого кушано-сасанідського намісництва. Золоті монети кушано-сасанідських царів випускалися частково на території Ірану – в Мерві та Гераті, але на деяких із них виявлені написи, які свідчать про їхню чеканку в Балху, тобто у столиці Бактрії-Тохаристану, захопленій військами Шапура.

Як уже вказувалося вище, знахідки кушано-сасанідських монет (як окремих їхніх екземплярів, так і цілих скарбів) принаймні в Афганістані і на півдні Середньої Азії підтверджують оборот цих монет у тутешніх областях і сам факт їхнього підкорення Сасанідами. Показовими в цьому сенсі є знахідки великої кількості (понад півсотні) кушано-сасанідських монет у похованнях, зроблених у покинутих приміщеннях буддійського культового центру на Каратепе у Старому Термезі.

Для з’ясування історії кушано-сасанідського намісництва дуже цікавими є бактрійські написи-графіті, накреслені відвідувачем вже покинутих буддійських святинь Каратепе. Угорський академік Янош Харматта читав у цих написах імена кушано-сасанідських царів і дати відвідувань Каратепе цими шанованими гостями [Harmatta 1969]. Щоправда, ці читання Я. Харматти піддано доволі суворій критиці з боку В.А. Лівшиця, отже, їх не можна в повній мірі використовувати для переконливих історичних реконструкцій [Лившиц 1969].

Але є ще два написи-графіті, які виконані середньоперською і які тісно пов’язані з порушеною проблемою. Ці написи, видані і прокоментовані В.Г. Луконіним, містять згадки “дабіра”, тобто “секретаря” (в ту епоху, ймовірно, начальника канцелярії царя або ж воєначальника) і цифру “60” або “61”, скоріше за все, дату відвідання печери одного з покинутих каратепінських храмів автором напису (або ж його писцем) [Луконин 1969]. В.Г. Луконін вбачав у цифрі вказівку на роки правління Шапура II (оскільки це єдиний Сасанід, який

правив так довго). На думку цього вченого, напис належить до 369–370 рр. н.е. Щоправда, якщо прийняти це читання, то захоплення Термеза іранцями відбулося навіть на декілька років раніше, ніж за реконструйованою історією війн Шапура II, пропонованою самим В.Г. Луконіним, – 374 або 375 рр.

Аналіз монет, що були в обігу в досліджуваному регіоні наприкінці IV та початку V ст., здійснений Б.І. Вайнберг, дозволив їй заперечити думку В.Г. Луконіна про безперервність панування тут Сасанідів до 459 р. Більше того, на її переконання, немає ніяких підстав відносити чеканку кушано-сасанідських монет до періоду після 389 р. Так чи інакше, їхнє географічне розповсюдження свідчить про те, що, зруйнувавши Кушанське царство, Сасаніди не змогли (а можливо, розсудливо не хотіли) окупувати всю його справді гігантську територію. Фактично іранці обмежилися анексією всього лівобережжя Амудар'ї разом з колишніми кушанськими центрами Балхом і Термезом.

Потрапляння кушанів у залежність до сасанідського Ірану призвело до очікуваної втрати ними більшості з їхніх індійських володінь. Про це свідчить, зокрема, один із буддійських текстів, перекладений на китайську у 266-му чи то 281 р. Цей текст, на відміну від рапорту 245–250 рр., де весь світ ділиться на три частини (Китай, Рим, Кушани), повідомляє про чотирьох “синів неба” (імператорів): китайського, римського, кушанського та індійського [Levi 1934]. Таким чином, Індія близько середини III ст. н.е. знову виділяється у самостійну і міцну державу. Всі ці дані, безсумнівно, свідчать про глибоку кризу, що її переживало вже у III ст. ще нещодавно потужне Кушанське царство.

Його політична руйнація призвела до нового витка регіональної дезинтеграції, коли в умовах відсутності сильної центральної влади оазиси Трансоксіани знову опинилися на самоті. У найближчі посткушанські часи центральна область середньоазіатського межиріччя Согдіана фактично розділилася на Бухарський, Самаркандський і Каршинський Согд. Її східна присирдар'їнська частина відокремлюється в самостійну Уструшану. На південний схід від Самарканда виникло невеличке володіння Маймурґ, північніше

від нього розташувався Кабудан – більше за розмірами володіння, витягнуте вузькою смугою зі сходу на захід уздовж Зеравшану. Західніше Самарканда з'явилася Кушанія – область, яка дорівнювала Кабудану і тягнулася також у вигляді вузької смуги, але у напрямі з півночі на південь. Південніше Самарканда, в Каршинському оазисі утворилися володіння Нахшеб і Кеш.

У самому Тохаристані, окрім Чаганіана і Термеза, відокремлюються дрібні володіння на сході, у передгір'ях Паміру: в долині Вахшу, притоки Амудар'ї, – Хуталь зі столицею в місті Хульбук, у басейні Сурхандар'ї – Кабадіан, на південь і захід від річки Пяндж – Бадахшан, по верхів'ях Кафірнігану, Вахшу і Пянджу – Ахарун, Шуман, Рашт, Кумед, Дарваз, Шугнан, Рушан, Ішкашим і Вахан. Поруч із Ферганою, на правобережжі середньої Сирдар'ї, міцнішають володіння зі значним субстратом кочового населення, а саме Чач, Ілак, Фараб, Іспіджаб і далі на північний схід – Хафтруд (Семиріччя), який межував з Алтаєм та оазисами Синьцзяну. В усіх цих володіннях зміцнюються спадкові династії на чолі з місцевими шахами, іхшидами, афшинами, дехканами, худатами.

Така роздробленість вела до неминучого ослаблення політико-економічних позицій Согду та інших традиційних землеробських центрів середньоазіатського межиріччя. Це, у свою чергу, створило великі додаткові можливості для об'єднаних у потужні конфедеративні союзи євразійських кочових племен (хіонітів, кідаритів, білих гунів), дозволивши їм повернутися з північно-східної периферії Трансоксіани і відновити на ній свій військово-політичний вплив. На рубежі IV–V ст. вони розпочали активну експансію з передгір'їв Тянь-Шаню, областей Приаралля та пониззя Сирдар'ї в південні осілі землеробські райони, на той момент підкорені сасанідським Іраном.

Першим кочовим суспільством, з яким довелося зіткнутися іранцям у боротьбі за кушанський спадок, стали хіоніти. Враховуючи повідомлення письмових джерел та наявні археологічні матеріали, більшість дослідників локалізує первісне місце їхнього проживання в північній частині Приаралля. Їхня автохтонність для Середньої Азії не викликає сумнівів, адже ще в Авесті грізний туранський провідник

і ворог каві Віштаспи – Арджасп був названий “х’яуна”, тобто хіонітом. Зіткнувшись із гунами, вони були змушені покинути рідні кочів’я і посунути на південь. У Согді вони зустрілися з персами, які, тільки-но розгромивши Кушанське царство, тепер послідовно захоплювали його колишні області.

Перші контакти між хіонітами та Сасанідами не були ворожими. Сторонам, здається, вдалося домовитися за рахунок спадщини знищених кушанів встановити дружні та навіть союзницькі відносини. Принаймні відоме повідомлення Амміана Марцелліна, який у 359 р. перебував в обложеної Шапуром II римській фортеці Аміді і на власні очі бачив хіонітів на чолі з їхнім царем Грумбатом у складі сасанідської армії.

Втім пізніше, десь у 70-ті роки IV ст., між нещодавніми союзниками виникли серйозні розбіжності, ймовірно щодо розподілу колишніх кушанських середньоазіатських володінь, які призвели до війни за їхній перерозподіл. Спроби Шапура II розширити свої кордони на сході та на півночі зустріли відчайдушний опір хіонітів, які саме й поклали край перемогам та експансії Сасанідів у Середній Азії. Згодом хіоніти поступилися першійстю в регіоні кідарітам, а потім гунам-ефталітам, про що, зокрема, свідчать легенди на ефталітських монетах. Разом з тим це не дає права ототожнювати хіонітів із гунами, як це зробили Р. Гіршман та за ним деякі інші дослідники [Ghirshman 1948]. Той же Амміан Марцеллін, описуючи сина царя Грумбата під час переговорів захисників Аміді з персами, особливо підкреслює його високий зріст та красу.

Тиск євразійських кочових народів на осілі райони Середньої Азії та Іран, розпочатий хіонітами, продовжили вже згадувані кідаріти. Є підстави вважати, що до IV ст. їхні племена мешкали у Східному Туркестані (Синьцзяні), але під тиском жужанів – нових господарів монгольських степів та алтайських передгір’їв – були змушені через Ферганську долину відступити у Трансоксіану. Наприкінці IV – на початку V ст. вождь Кідара зумів об’єднати всі місцеві сили проти Сасанідів і домогтися їхнього повного вигнання не тільки із Согду, а й із півдня (лівобережжя) Тохаристану. Столиця

останнього – м. Балх (колишня Бактра) – стала адміністративним та політичним центром держави, утвореної звияжним кідарітським вождем.

Кідаріти, відтіснивши персів, самі розгорнули активну загарбницьку політику. Йдучи по слідах греко-бактрійських та кушанських царів, Кідара зі своєю кіннотою успішно подолав Гіндукуш і приєднав до своєї напівкочової імперії цілу низку північноіндійських провінцій. Повідомлення про це ми знаходимо в китайській хроніці “Бейши”, яка розповідає, як “хоробрий юечжійський цар Цидоло перейшов зі своїм військом через великі гори, напав на Північну Індію і підкорив п’ять держав, що розташовані на північ від Гантало (Гандхари)” [Бичурин 1950, 264]. Щодо датування завоювання кідарітами Північної Індії серед учених немає єдиної думки. Так, К. Єнокі, полемізуючи з Мартіном, вважає, що епохою правління Кідари є початок V ст., хоча б тому що монети його чеканки наслідують монети перського шаха Бахрама V (420–438 рр.) [Enoki 1969, 2]. Відповідно воцаріння сина Кідари у Пешаварі він відносить до 451 р. Хоча існують і більш екзотичні версії. Зокрема, А. Бісвас, аналізуючи передусім індійські джерела, датує захоплення Гандхари Кідарою після 328 р., на підставі спільних знахідок на тепе Маранджан в Афганістані скіфатних монет Варахрана I, монет Кідари та Шапура II (309–379 рр.) [Biswas 1977, 50].

Завдяки військовій вдачі кідарітів невдовзі після остаточної перемоги Шапура II над Кушанським царством Сасаніди позбулися практично всіх зроблених територіальних здобутків. Це викликало зрозуміле обурення в керівництва країни. Крім того, існував серйозний елемент небезпеки в утворенні і подальшому зміцненні на східних іранських кордонах імперії на чолі з войовничими військовими вождями на кшталт Кідари. Перси дуже добре знали психологію цих одержимих війною та ратними подвигами степових ватажків. З огляду на це новий шах Йездігерд II (438–457 рр.) провів декілька воєнних кампаній, які мали на меті зруйнувати дедалі небезпечніший каганат кідарітів, а заодно повернути до складу держави втрачені попередниками східні території. Фактично для Сасанідів це була вже третя спроба

підкорення непокірної Середньої Азії.

За повідомленням вірменського історика Єгіше Вардапета, Йездігерд здійснив три великих походи проти нових ворогів. Перші два були направлені в райони Південно-Східного Прикаспію (Гірканія – Гурган) і виявилися в цілому успішними. У 450–451 рр. Йездігерд ходив з військом у Хорасан (стародавня Парфія): “Зібрав він рать у величезній кількості і відправив її, досяг країни Талакан. Коли побачив це цар кушанів, не наважився виступити війною назустріч йому, а кинувся тікати в бік неприступної пустелі, сховавшись, врятувався разом зі своїм військом. А цей (Йозкерт) робив набіги на області, місця і місцевості; захоплював багато замків і міст, накопичував полонених, награбовану здобич і доставляв (усе це) на землю свого панування” [Тер-Мкртчян 1979, 51].

Успіхи перших походів дозволили персам у 453–454 рр. просунутися ще далі на схід, але там їхня армія вперше зіткнулася з гунами-ефталітами і зазнала від них нищівної поразки. При цьому гуни самі вдерлися в межі сасанідської держави і серйозно спустошили її. У творі Єгіше так говориться про ці події: “В цей самий час прийшла тяжка новина з кушанських країв, що відокремився ворожий загін, котрий виступив і розорив багато царських областей...” [Тер-Мкртчян 1979, 52].

При спадкоємцеві Йездігерда II Перозу (457–484 рр.) війна з ефталітами набула довготривалого і ще більш жорстокого характеру. У боротьбі за шахський трон у 457–459 рр. Пероз сам спирався на допомогу ефталітів, що саме й вирішило міжусобну війну на його користь. Як подяку за це новий шах віддав їм східну частину Тохаристану. Проте потім він різко змінив ставлення до своїх нещодавніх гунських союзників і тричі намагався їх знищити. Під час першого походу Пероз потрапив у полон до ефталітів, звідки його викупив візантійський імператор Зенон. Під час другого походу він знову потрапляє в полон, а Іран змушений був сплачувати переможцям величезну контрибуцію – 30 мулів, навантажених срібною монетою. Іранська скарбниця виявилася неспроможною водночас виплатити таку суму, тому ефталіти залишили в себе в ролі заручника сина Пероза, майбутнього персидського шаха – Кобада.

Під час бойових дій загони гунів не-

одноразово вторгалися в межі безпосередньо Ірану і страшенно спустошили країну, після чого “в мирний навіть час ніхто не міг мужньо і без страху дивитися на ефталіта чи навіть чути про нього без жаху” [Тер-Мкртчян 1979, 55]. Незважаючи на невдоволення війська та придворних вельмож, Пероз виступив у 484 р. у свій третій і останній похід. Лазар Парпеці дуже точно охарактеризував моральний стан іранської армії, яка брала участь у цьому поході: “Пероз виступив у похід, але військо його йшло скоріше подібно приреченому на смерть, аніж як на війну” [Гусаков 2009]. Ефталітський цар застеріг Пероза від війни і нагадав йому про його обіцянки не переходити кордонів, проте шахиншах поведився дуже нахабно і відповів супротивникові таке: “Частиною цього численного війська, яке ви бачите тут, я буду воювати з вами та винищу вас, а іншою частиною накажу носити землю з країни вашої і наповнити нею частково море, частково рів, який ви вирили” [Тер-Мкртчян 1979, 55–56].

Проте, за повідомленням Прокопія Кесарійського, саме в цьому наповненому водою і ретельно замаскованому рові Пероза та його чотирьох синів і спіткала безславна смерть. Ефталіти під час рішучої битви майстерно застосували тактику уявного відступу і заманили супротивника в пастку: “Перси, не підозрюючи ніякої хитрості, погналися необачно за гунами по абсолютно гладкому полю і, женучись із люттю, потрапили в рів не лише ті, що скакали попереду, а й ті, які їхали позаду, оскільки вони у своїй шаленій погоні не помітили біди, що спіткала передових. Наскакуючи на них верхи зі списом, вони не тільки їх убивали, а й самих себе вбили” [Прокопий Кесарійський 1876, 38].

Після цієї перемоги ефталіти захопили Мерв і наклали тяжку данину на Іран. Повний розгром значно скоротив середньоазіатську присутність сасанідського Ірану. Влада перських шахів віднині поширювалася лише на декілька оазисів навкруги великих міст, із яких найзначнішими були Термез та Нішапур (столиця Хорасану). Іранці ще повернуться сюди, але тільки через сто років, на паритетних засадах із тюрками. Гуни ж, навпаки, до кінця V ст. опанували майже всю Середню Азію, де вони безроздільно домінували всю першу половину наступного сторіччя. У 490 р.

ефталітські загони з'явилися в районі Урумчі. Між 497 та 509 рр. вони захопили Карашар, підкоривши собі практично весь Східний Туркестан. Китайська хроніка "Бейши" свідчить, що на той час від ефталітського кагана залежали Кангюй, Хотан, Шуле, Аньсі і до 30 інших дрібних володінь [Бичурин 1950, 269]. За даними іншої династійної хроніки – "Ляньшу", ефталіти завоювали Боси (Персію), Гібінь, Карашар, Кучу, Шуле (Кашгар), Гумо (Аксу), Юйтянь (Хотан) та ін. Землі ефталітської держави розкинулися більше ніж на тисячу лі.

Наслідуючи своїх геополітичних попередників кушанів і кідаритів, ефталіти здійснювали загарбницькі походи до Північної Індії. Очолювані царем Тораманом (490–515 рр.), вони завдали нищівної поразки імператору з династії Гуптів – Буддхагупті (467–500 рр.). На основі повідомлень китайських джерел К. Єнокі дає захоплення ефталітами Гандхари між 477 та 520 рр. Принаймні Сон Юн, який відвідав Гандхару у 520 р., відзначив, що тут вже правила два ефталітських царі, з яких один змінив другого. А. Бісвас, до речі, вважає, що приєднання Гандхари до гунських володінь відбулося ще раніше – у 454–465 рр. [Biswas 1977, 50]. Ефталіти не зупинилися на досягнутому і згодом приєднали до свого каганату Пенджаб, Раджастхан, Сінд, Джамна-Гангзьку рівнину до Гваліору.

Про велике значення, котрого ефталіти надавали цим індійським завоюванням, свідчить той факт, що Сон Юн у своїх "Записках" згадує відразу двох правлячих ефталітських царів: один із них, безперечно верховний голова держави, прийняв цього китайського посла в офіційній столиці каганату Задіяні (десь поблизу Кундуза), а другий – вже в межах Гандхари.

Завоювання ефталітів залишили згадку про себе у північно-індійській номенклатурі етногеографічних назв. Наприклад, ще у VII ст., за даними "Харшачаріті", Західний Пенджаб називався Хуна-деша, тобто країна хунів, а наприкінці X ст. один із передгірних районів на північ від Канауджу, згідно з "Худуд ал-алам", продовжував називатися Хайтал [Ганковський 1964, 82–84].

Щоправда, незважаючи на відновлену ефталітами геополітичну єдність Середньої Азії та Північної Індії, повноцінного відродження зв'язків не відбулося. Зокрема, при ефталітах так і не відбулося відродження середньоазійського буддизму. Зведення великого буддійського монастиря Аджинатепе, храмів Хішттепе і на Каллаікафірніган, буддійської каплиці на цитаделі Кафиркалі, відродження діяльності релігійного центру в Мерві будуть пов'язані з наступними господарями краю – тюрками та їхнім захопленням вже не індійським, а східним тибетським чи то монгольським буддизмом.

Непохитна військова міць гунів-ефталітів, а також швидкість і масштаби здійснених ними завоювань справили сильне враження на сучасників, особливо на підданих розбитих вщент перських шахиншахів. Десь із 450 р. визначення "країна кушанів", яке застосовувалося до цих пір вірменськими джерелами стосовно Середньої Азії, безповоротно поступається назві "країна ефталітів". За декілька десятків років держава ефталітів досягає колишньої могутності Кушанської імперії та практично повторює її контури. Об'єднавши під своєю владою більшу частину середньоазійських земель, вона фактично стала останнім суто місцевим інтеграційним проектом древності, що й було відзначено сучасними хроністами, в тому числі вірменськими.

ЛІТЕРАТУРА

- Бичурин Н.Я. *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. Т. 2. Москва – Ленинград, 1950.
- Ганковський Ю.В. *Народы Пакистана (основные этапы этнической истории)*. Москва, 1964.
- Гафуров Б.Г. *Таджики: Древнейшая, древняя и средневековая история*. Душанбе, 1972.
- Гусаков В.В. *Армянские письменные источники о международном положении Центральной Азии в эпоху поздней античности (III–V вв. н.э.) // Вопросы истории Кыргызстана*. № 2. Бишкек, 2009. *История Армении Фавстоса Бузанда*. Т. 1. Ереван, 1953.
- Лившиц В.А. *К интерпретации бактрийских надписей из Кара-тепе*. 4. Москва, 1975.

- Луконин В.Г.* Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии // *Вестник древней истории*, 1969, № 2.
- Луконин В.Г.* Среднеперсидские надписи из Кара-тепе // *Буддийские пещеры Кара-тепе в Старом Термезе*. Москва, 1969.
- Моисей Хоренский.* *История Армении* / Пер. Н.О. Эмина. Кн. 2. Москва, 1893.
- Прокопий Кесарийский.* *История войны римлян с персами, вандалами и готфами* / Пер. Г.С. Дестуниса. Кн. 1. Санкт-Петербург, 1876.
- Тер-Мкртчян Л.Х.* *Армянские источники о Средней Азии. V–VII вв.* Москва, 1979.
- Biswas A.* *The Political History of Huns in India*. Delhi, 1977.
- Bivar A.D.H.* *The Absolute Chronology of the Kushano-Sasanian Governors in Central Asia / Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia*. Budapest, 1979.
- Cribb J.* Numismatic evidence for Kushano-Sasanian chronology // *Studia Iranica*. Vol. 19. 1990.
- Enoki K.* On the Date of the Kidarites // *Memoires of the Research Department of Toyo Bunko*. № 27. 1969.
- Frye R.N.* *The History of Ancient Iran*. Munchen, 1984.
- Ghirshman R.* Les Chionitis-Heptalites // *Memoires de la Delegation Archeologique Franqaise en Afghanistan*. Vol. 14. 1948.
- Gobl R.* *System und Chronologie der Munzprägung der Kusanreiches*. Wien, 1984.
- Harmatta J.* The Bactrian Wall-Inscriptions from Kara-tepe. Кара-тепе. 2. М., 1969.
- Levi S.* Devapatra // *Journal Asiatique*. Vol. 224. 1934.
- Noldeke T.* *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit des Sassanides aus dem arabische Chronik des Tabari*. Leiden, 1879.